

תוכן העניינים

ט	תודות
יא	פתח דבר
1	מבוא: שיבה הביתה כהגירה אתנו-לאומית
5	השיבה לציון: אתוס מכונן, מגייס ומפתה
7	התמקמות בהגירה דרך פרשנות
12	מספרים וסיפורים
15	לדבר בשפתם? זרות, בית ויחסי כוח בריאיון עם מהגרים

שער ראשון: אינטליגנציה בתנועה

25	פרק ראשון: אינטליגנציה כהביטוס אתני
26	אינטליגנציה כהביטוס אתני: רקע תאורטי
32	פרק הילדות: לגדול כילד יהודי רוסי אינטליגנטי
35	פרקטיקות חברות שגרתיות במשפחה היהודית הרוסית

43	פרק שני: הביטוס אתני במעבר
45	סיפור מפתח: 'מלנינגרד לירושלים'
47	זהות יהודית-ציונית בפעולה
49	פרקטיקות במעבר

52	פרק שלישי: גלגולי הגוף המהגר
53	מגוף בהיכון ל'גוף מזדקף': חוויית הגוף היהודי ברוסיה
55	הגוף המהגר מתיישב בישראל
61	המראה החדש: התמקמות הגוף במרחב היום-יומי
67	גוף מהגר שב הביתה: לאומיות ומגדר

שער שני: ביקורי מולדת וזיקה לבית

- 73 פרק רביעי: ערעור הנוסטלגיה
73 ביקורי מולדת
78 ביקורת על בית ההולדת: לעקור את הגעגוע
82 חוויה של שינוי אישי משמעותי
86 ביקור, פְּרָדה ופירוק הנוסטלגיה
- 89 פרק חמישי: הגדרה מחדש של מרחב הבית
89 שימור הבית הישן
91 צמצום גבולות הבית הישן
93 ניתוק מהבית הישן
94 נטיעת הבית החדש בבית ההולדת
96 התנתקות ממקום
97 פתרונות פרשניים להגדרה מחדש של מרחב הבית

שער שלישי: לקרוא את המקום החדש

- 101 פרק שישי: הקיבוץ בעין ביקורתית: זרים בבית השיתופי
102 הבית השיתופי וקליטת עולים
104 דימויים מוקדמים על הקיבוץ
105 מתבוננים בחיי הקיבוץ
107 הקיבוץ כמקלט ארעי
115 'זר בבית': זרות בהקשר
- 116 פרק שביעי: קריאת מקום בדרך אחרת: ירושלים ותל אביב
117 מאמצים את ירושלים: מרחב יהודי-לאומי-רוחני
121 דוחים את תל אביב: מרחב ישראלי אוריינטלי ותלשו
125 קריאת מקום והתמקמות חברתית
- 126 פרק שמיני: להישאר או לעזוב: בין הפרטי ללאומי
127 קריאה רב-קולית של האתוס הציוני
135 פירוק האתוס הציוני מתוך השיח המקומי

שער רביעי: התמקמות בשדה הזיכרון: אנטישמיות ושואה

- 141 פרק תשיעי: נורמליזציה של זיכרונות אנטישמיים
141 עדכון ערכת הזיכרון
145 סיפורי מפתח
151 טקטיקות של נורמליזציה
153 מהגרים תובעים בעלות על הביוגרפיה שלהם
- 156 פרק עשירי: השתייכות דרך זיכרון השואה
157 השואה כזיכרון טראומטי מכונן בישראל
158 היעדר זיכרון השואה בברית המועצות לשעבר
160 אימוץ זיכרון השואה
162 הצטרפות לשיח הישראלי על גרמניה
163 בין זיכרון אישי ללאומי

שער חמישי: התמקמות בהיררכיות חברתיות

- פרק אחד עשר: אתגור הגבריות הצבאית: תמרון במודלים
169 תרבותיים
169 גבריות צבאית הגמונית
174 פרקטיקות של התנגדות לגבריות צבאית
181 ניגוח הגבריות ההגמונית: מודלים מתחרים של גבריות
184 גבריות כשדה פרשני
- 186 פרק שנים עשר: אוריינטליזם במעבר: המפגש עם מזרחים
186 הגירה, אתניות וריבוד חברתי
188 אוריינטליזם יהודי וציוני
196 מבטים אחרים על המזרחים
205 אוריינטליזם בשדות כוח
- פרק שלושה עשר: תסריט מהגר: דרכן של נשים מהגרות אל
208 השכלה גבוהה
208 תסריט תרבותי
209 נשים, הגירה ועבודה

- 211 סיפור ליבה: גאולה עצמית
215 תסריט אתני כאסטרטגיה של התמקמות והשתייכות
217 שיבה הביתה ואירוח אמביוולנטי

פרק ארבעה עשר: השתייכות ביקורתית: מבט חדש על חקר

- 219 מהגרים והגירה
מהגרים צעירים רוסים משתתפים בשיח התרבותי המקומי:
222 השתייכות ביקורתית
225 השתייכות ביקורתית בהקשר
228 מהגרים מאתיופיה: המאבק לא להיראות
229 פלסטינים אזרחי המדינה: אתוס שיבה מתחרה
230 מהגרי עבודה ופליטים
231 ממדים אנליטיים של השתייכות ביקורתית

238 רשימת מקורות

265 רשימת מאמרים שעליהם מבוסס הספר

268 מפתח

פתח דבר

אם הייתי כותבת ספר על ההגירה שלי
הייתי קוראת לו 'אני שייכת לכאן'
אבל שמה בסוף סימן שאלה.
לנה, יולי 1995

סימן השאלה שהציבה לנה¹ כאשר הציעה כותרת לספר מדומיין שיתאר את מסע ההגירה שלה לישראל הוא סימן שאלה שהצבנו גם אנו, החוקרות, כשתהינו על משמעותה של השייכות בהגירה. סוגיית השייכות, כלומר הגורמים המחוללים או המונעים את קבלת המהגר ואת תחושתו שהוא שייך למקום החדש שהגיע אליו, אינה ייחודית לנה. היא מהדהדת בכל סיפורי ההגירה העומדים במרכז הספר הזה. המספרים והמספרות, הגיבורים והגיבורות של ספר זה, הגיעו לישראל מברית המועצות לשעבר בגלל ההגירה הגדול שהציף את ישראל בשנות התשעים והעסיק את השיח החברתי בו.² המפגש עם המהגרים הרוסים המוגדרים כשבים לבית הלאומי מעלה ומחדד שאלות על קליטה והשתייכות, השתלבות והתמקמות.³ בחברת הגירה כישאל, המזמינה יהודים מהגלויות השונות להצטרף לקולקטיב הלאומי-ציוני, שאלות אלה מעסיקות את החברה ללא הרף.

גל ההגירה הרוסי הגדול מעורר חוסר נחת בחברה הישראלית, מכיוון שהמהגרים סירבו לקבל כפשוטה את התביעה להשתייך ולהפוך לישראלים. הסירוב התפרש בשיח הציבורי והמחקרי כחוסר השתלבות, כהסתגרות ואף כהבעה של שחצנות ותחושת עליונות, והצמיח את הכינוי 'גטו רוסי' כדי לאפיין את דפוס ההתמקמות שלהם בישראל. במרוצת הזמן התברר כי אין להבין סירוב זה כדחייה של הישראליות. הדברים המתוארים בפרקי ספר זה מעידים שהרוסים דוחים ומקבלים כאחד את הישראליות. עמדה מורכבת זו מציבה אתגר מחקרית המוביל לחשיבה מחדש על משמעות ההשתייכות וההתמקמות בתהליכי ההגירה.

1 שמות המרואיינים הוחלפו. לעתים המרואיינים בחרו בעצמם את השם החלופי. השפה העברית היא שפה ממוגדרת. כדי לא לסרבל את הקריאה השתמשנו בלשון זכר מלבד כאשר ההתייחסות היא לנשים מהגרות בלבד.

2 במשך שנות התשעים של המאה העשרים הגדיל גל ההגירה מברית המועצות לשעבר, שמנינו היה כ-800,000 איש ואישה, את אוכלוסיות היהודים בישראל ב-20% בערך.

3 השימוש במילים 'רוסים' ו'רוסייה' נגזר מהכינוי שנותנים הן המהגרים והן החברה בישראל לגל ההגירה הגדול של העולים מחבר העמים, היא ברית המועצות לשעבר.

מחקרים על הגירה בישראל בחנו בדרך כלל שאלות של שייכות מזווית ראייה של אימוץ זהות ישראלית-יהודית, נאמנות ומחויבות ערכית, או דרך חקר אמות מידה התנהגותיות (רכישת שפה, תעסוקה, רשתות חברתיות ועזיבת הארץ). אנחנו מציעות גישה חדשה המעמידה במרכז את המהגר כפרשן תרבות. גישה זו מתייחסת בעיקרה לאופנים שבהם מהגרים מפרשים אתוסים חברתיים ומודלים תרבותיים מרכזיים בחברה החדשה, ולאופן שבו הם בוחרים להשתתף בשיח על אודותם. אנו סוברות כי את הפרשנות היום-יומית שהם נותנים יש להבין מתוך תביעתם להשתתף כאזרחים מלאים ושווי זכויות בשיח הציבורי, ומתוך הבנת הבסיס הכפול לתביעה זו: קבלתם בישראל כיהודים מתוקף אתוס השיבה הביתה, ומעמדם כחדשים ושוליים (יחסית) המבקשים לתפוס את מקומם בהיררכית הכוח בחברה.

האופן שבו המהגרים קראו את החברה הישראלית, הבינו ופירשו אותה, העמיד לשאלה את הטענה שרווחה בציבור ובמחקר כאילו הרוסים מנהלים את חייהם בגטו. אנו דוחות את ההמשגה הזאת של גטו רוסי או מובלעת רוסי, כי לדעתנו היא מבוססת על תפיסה הדגה בהשתלבות חברתית במושגים דיכוטומיים של מוטיבציה להשתלב בחברה הקולטת מצד אחד, ושל הסתגרות והתרחקות ממנה מצד אחר. התבטאויות והתנהגויות של מהגרים שחרגו מהתפיסה המקובלת על אודות קליטה מוצלחת, ובעיקר דחיתם את הציפייה שישילו את תרבות המוצא שהביאו אתם, נתפסו לעתים קרובות כהוכחה לחוסר רצונם להשתלב בחברה הישראלית (בן-רפאל ואחרים, 1994; ליסק, 1995; נודלמן, 1998). עמדתנו הספקנית כלפי תפיסה זו היא חלק ממהלך מחקר ביקורתי רחב יותר בסוציולוגיה הישראלית, שתחילתו בסוף שנות השמונים (רם, 1993). נקודת מבט זו הובילה אותנו לדון בזיקה הקיימת בין תנועה לזהות, בין בית למולדת, ולבחון את הקשרים שבין אזרחות, לאומיות והשתייכות. חקר סוגיות אלה כרוך בדיון עדכני בספרות ההגירה על אודות הכמיהה האנושית להשתייך, בצד השאיפה לדבוק בזהות מובחנת וייחודית (Ahmed, 2000). בהיותה מדינה הקולטת גלי עלייה גדולים ומגוונים זה שבעה עשורים, ישראל משמשת מעבדה חיה ומרתקת לחקר הגירה והשתייכות. ייחודה של ישראל נובע מהגדרתה כחברת הגירה המאופיינת באידאולוגיה ובמדיניות לאומית רבת עוצמה, לעתים אף אגרסיבית, של קיבוץ גלויות, הנשענת על אתוס השיבה לציון. אידאולוגיית שיבה מסוג זה מגדירה מראש את המהגר היהודי אליה כחלק ממדינת הלאום הקולטת, ולכן חברי הקהילה האתנית החוזרים לביתם הננים מאזרחות אוטומטית מתוקף חוק. המייחד משטר הגירה זה הוא חפיפה מובנת מאליה בין אזרחות לאומיות.

הספר אינו עוסק בשאלת הלגיטימיות של אתוס השיבה היום או בעבר, אלא מקבל אותו כמאפיין פוליטי-חברתי של משטר ההגירה הישראלי. מטרתו להצביע על הרלוונטיות של אתוס השיבה בחקר ההשתייכות וההתמקמות. אנו מגדירות אפוא את אתוס השיבה כשדה שיח אתנו-לאומי, דהיינו האתוס אינו מתמצה בחוק

השבות אלא הוא מלווה בפרשנויות שונות על משמעות השיבה של היהודים למולדתם ועל ההשלכות החברתיות והאישיות הנגזרות מכך. אנו מציעות תפיסה חדשה העוסקת באתוס כשדה פעולה סמלי כאשר באמצעות פרשנות האתוס קבוצות שונות – חדשות וותיקות – מבחינות ומזהות את עצמן ומתמקמות מבחינה חברתית. כפי שנראה בפרקי הספר השונים, המהגרים הרוסים מפענחים את אתוס השיבה באמצעות פירוש של סמלים ותסריטי מפתח המרכיבים אותו, ביניהם: זיכרון השואה והאנטישמיות, השירות הצבאי ועיצוב היהודי החדש או הדבקות במקום. על פי גישה זו, אתוס השיבה הביתה הוא שדה שיח חי, רוחש ותוסס שאינו קופא על שמריו. המסגה זו של האתוס צמחה מתוך ניתוח סיפורי ההגירה שהיו רוויים בהתייחסויות למופעיו בחיי היום-יום. תוך כדי הקריאה בספר נראה כיצד אתוס השיבה הופך בידי המהגרים לחומר גלם תרבותי שבאמצעותו הם מייצרים את ביתם החדש, מכוננים את זהותם ומתמקמים בחברה הישראלית.

הטענה המרכזית שלנו היא שהמהגרים מבקרים את אתוס השיבה ומאמצים אותו בעת ובעונה אחת. ואולם הם עושים זאת מבלי לחתור תחת ההנחה הציונית הבסיסית שישראל היא בית לאומי-יהודי. המהגרים נאחזים באתוס המבטיח להם הכרה וזכויות והמשמש להם עוגן של ביטחון, אך גם מתנגדים לתביעות הטוטליות שלו ומבקרים תפיסות של הציונות הנחשבות פרות קדושות. מתוך כך האינטרס להיכלל בגבולות האתוס הלאומי היהודי-ישראלי, בצד התשוקה להשתייך למקום, מבטיחים שימור ושעתוק של האתוס, אך אינם מונעים התרסה, ביקורת וחיפוש דרכים ייחודיות להשתייכות. את המהלך הכפול הזה של המהגרים אנו מכנות השתייכות ביקורתית. באמצעות מושג זה אנו מבקשות להדגיש כי השתייכות אין פירושה בהכרח קבלה ללא תנאי של המודלים המקומיים, ואילו ביקורתיות אין משמעה דחייה של המקום החדש או נסיגה למובלעות חברתיות-תרבותיות. השימוש במושג השתייכות ביקורתית בא להדגיש שעבודת ההתמקמות בארץ החדשה היא אקטיבית ורווית סתירות, מתמשכת ורבת פנים, מאמצת דפוסים מסוימים ודוחה אחרים.

את אופני ההשתייכות הביקורתית של המהגרים הרוסים אנו חושפות באמצעות ניתוח פרשני של סיפורי הגירה ששמענו מפי ארבעים ושלושה סטודנטים וסטודנטיות רוסים שהגיעו לישראל לאחר שהשלימו את לימודיהם התיכוניים בארץ הולדתם. כל הנחקרים תפסו את עצמם כיהודים⁴ והגדירו את עצמם כחלק מהאינטליגנציה היהודית הרוסית. בנקודה זו חשוב לנו להבהיר שאין בכוונתנו להחיל באופן גורף את מסקנות המחקר של קבוצה זו על אוכלוסיית המהגרים הרוסים בכללה. מדובר באוכלוסייה גדולה ומגוונת מאוד, ותהיה זו שגיאה גסה לצופף כמיליון מהגרים תחת מטרייה אחת. כמחקר המתבסס על חקר מקרה, ההכללה הנובעת ממנו משמעותה

4 ההתייחסות שלנו לכל המהגרים בקבוצה כיהודים מסתמכת על הגדרתם את עצמם כיהודים ולא על ההגדרה ההלכתית.

אנליטית-קונספטואלית ולא סטטיסטית. איננו מניחות אפוא שהקבוצה מייצגת את כלל המהגרים הרוסים, ואולם המחקר על אודותיה מחדד סוגיות הקשורות בהתמקמות ושייכות בהגירה. מחקר מסוג זה יוצא מתוך המאפיינים הייחודיים לקבוצה הנחקרת. בד בבד, הניתוח שנציג כולל התייחסויות משוות לקבוצות אחרות – מתוך ההגירה הרוסית ומתוך החברה הישראלית. מטרת ההשוואות הפזורות לאורך הספר היא, בין השאר, לחדד את התובנות התאורטיות ואת הכלים האנליטיים שאנו מפתחות. ננסה להראות כי לתובנות ולמושגים האלה יש רלוונטיות להקשרים רחבים יותר מאשר ההגירה הרוסית וההקשר הישראלי.

פרקי הספר

הספר הוא פרי עבודה ומחקר שנמשכו שנים ארוכות,⁵ ועיקרו דיון בדרכים שבהם המהגרים תופסים את אבני הבניין המכוננים את אתוס השיבה המורכב מרבדים רבים, ביניהם אנטישמיות, שואה, הגבר הלוחם, הקיבוץ. כל פרק בספר עומד בפני עצמו, אבל כינוסם יחד מראה כי מדובר בגישה חדשה בחקר משמעות ההגירה. הפרקים השונים מציגים פרקטיקות מגוונות של התמקמות (למשל, אימוץ של זיכרון השואה או התנגדות לאתוס הלוחם) ואתגור ההיררכיות השונות (למשל גבריות ואתניות), בצד זירות פעולה שונות שבהן המהגרים מנהלים משא ומתן עם האתוס (למשל עבודת בית, קיבוץ, ביקורי מולדת). מקבץ הפרקים פורס יחד תיאור גדוש של אופני השתייכות ביקורתית, שבאמצעותם המהגרים לוקחים חלק בשיח הלאומי-ישראלי ומתמקמים בהיררכיות המקומיות.

המבוא מציג את אבני הפינה התאורטיים ומתאר את מהלך העבודה, המרואיינים ושיטת הניתוח של סיפוריהם. פרקי הספר מכונסים בחמישה שערים שכל אחד מהם עוסק בפן אחר של שייכות ביקורתית. חותם את הספר דיון במושג השתייכות ביקורתית ובתרומתו לחקר ההגירה.

השער הראשון, אינטליגנציה בתנועה, עוסק בתנועה הבין-תרבותית מבית ההולדת למקום החדש. באמצעות מושג האינטליגנציה המוגדרת כהביטוס אתני, מוצגת התשתית התרבותית שעמה המהגרים מגיעים לישראל, המשמשת אותם בקריאת האתוסים המקומיים ופירושם. הפרק הראשון דן בפרקטיקות החברות שבאמצעותן מושרש הביטוס האינטליגנציה בילדות, שקריאה ביקורתית של הפוליטיקה והחברה היא מרכיב מרכזי בו. הפרק השני עוסק בדינמיקה של ההביטוס האתני בתקופת ההתבגרות בעת התרחשות השינויים הפוליטיים הגדולים בבית המועצות – ימי הפרסטרויקה. בתקופה זו נפגשו היהודים הרוסים עם ארגונים

5 במשך השנים האלה פרסמנו מאמרים שהיוו את התשתית לספר זה. פירוט המאמרים האלה מופיע לאחר רשימת המקורות שבסוף הספר.

ציוניים שהציגו בפניהם תמונה אידיאלית של הציונות ושל האתוסים המרכזיים שלה. הפרק השלישי דן בהביטוס האינטליגנציה כפי שהוא מתגלם בגוף המהגר, כלומר בתמורות שעבר הגוף בתהליך ההתמקמות בישראל.

השער השני, ביקור מולדת וזיקה לבית, מפנה מבט לקשר של המהגרים עם בית הולדתם באמצעות ניתוח סיפורים בנושא ביקור מולדת – המסע הקטן – המתנהל בתוך ההקשר של שיבה הביתה – המסע הגדול. שני נושאים מרכזיים נידונים בשער זה. הראשון (פרק רביעי), הוא האופן שבו המהגרים חוסמים התפתחות של נוסטלגיה לבית ההולדת ומפרקים אותה. הנושא השני (פרק חמישי) הוא הדרכים שבאמצעותן המהגרים מגדירים מחדש את מרחב ביתם הישן תוך כדי בניית קשר למקום החדש. שני הפרקים מלמדים על כוחו של אתוס השיבה בעיצוב המשמעות של בית ההולדת.

השער השלישי, לקרוא את המקום החדש, עוסק גם בזיקה שבין זהות ומקום, אך עניינו קריאת הבית החדש – המקום הישראלי – על יסוד ההנחה שאתוס השיבה משמעו בראש ובראשונה חזרה למקום המוגדר כמולדת ההיסטורית. קשה לחשוב על מקום המגלם את האתוס הציוני יותר מאשר הקיבוץ. בפתחו של שער זה, בפרק השישי, אנו בוחנות תיאורים של החוויה בקיבוץ שאליו הוזמנו המהגרים מיד עם בואם לישראל כבני ובנות המשפחה היהודית המורחבת. התיאורים מראים כי בעת שהייתם בקיבוץ הם מבינים את מעמדם כזרים בבית. מעמדם בקיבוץ כזרים זמניים מחדד את יכולתם לפענח את המקום באופן ביקורתי. לצד הקיבוץ עומדת תל אביב כסמל של העיר העברית החדשה. בפרק השביעי אנו מראות כיצד המהגרים תופסים את תל אביב לעומת ירושלים, הנתפסת כמקום היסטורי המגלם את הזהות היהודית. המרחב העירוני הירושלמי והתל אביבי נתפס כשני מרחבים מנוגדים המגלמים את המתח בין הציוני ליהודי ובין הלאומי לגלובלי, כשכל מרחב מסמל בעיניהם ישראליות אחרת.

התביעה לשוב הביתה ולדבוק במקום היא לב לבו של אתוס השיבה. תביעה זו מתורגמת להתלבטות המעשית אם להישאר במקום הישראלי או לעזבו. האופן שבו המהגרים מפרשים את התביעה הזאת הוא הנושא העומד במרכז הפרק השמיני. שלוש קריאות המקום הללו מעידות על קריאה ביקורתית של המקום הישראלי מתוך התבוננות חדה בו והתמצאות בשיח המקומי.

השער הרביעי, התמקמות בשדה הזיכרון: אנטישמיות ושואה, הוא ניתוח עבודת הזיכרון של המהגרים, תוך התמקדות באנטישמיות ובשואה כרכיבים מרכזיים להצדקת כינונו של הבית הלאומי והתביעה לשוב אליו. כאן נראה כי עבוד הזיכרון הלאומי הרשמי כורך את האנטישמיות והשואה זה בזה, המהגרים הרוסים מפרקים את הזיקה ביניהם. בפרק התשיעי נראה כיצד המהגרים מנרמלים את זיכרון האנטישמיות, וזאת בניגוד לגרסה הלאומית הרשמית התופסת את האנטישמיות כמושגים טראומטיים והמעניקה תוקף למשמעות השיבה הביתה כהגעה למקום

מקלט. הפרק העשירי, לעומת זאת, מלמד על מהלך הפוך, שבו הם מאמצים את השיח על הזיכרון הלאומי הרשמי על אודות השואה. שני הפרקים יחד מראים כיצד עבודת הזיכרון משמשת את המהגרים כפרקטיקה של התמקמות בשיח הזיכרון, מתוך התנגדות לנרטיב הלאומי (אנטישמיות) או מתוך אימוצו (שואה).

השיח על גבולות הקולקטיב וההיררכיות הפנימיות המרכיבות אותו הם חלק בלתי נפרד מכל אתוס לאומי. מגדר ואתניות הם צירים מרכזיים המבנים את יחסי הכוח בין הקבוצות השונות השבות הביתה, ובאלה עוסק השער החמישי, התמקמות בהיררכיות מקומיות. בשער זה שלושה פרקים: פרק אחד עשר עוסק בהתמקמות בסולם הגבריות המקומי. נראה כיצד המהגרים מבינים את אתוס הלוחם המגלם את היהודי החדש והמגדיר את הגבריות ההגמונית המקומית. לצורך זה הם מגייסים מודלים המוכרים להם מבית – החייל הרוסי והגבר היהודי. פרק שנים עשר דן בקריאה של מזרחים ומזרחיות מבעד לעדשה של מודל האוריינטליזם. כאן נראה כיצד ההתמקמות של המהגרים בהיררכיה האתנית נעשית דרך שעתוק ועדכון של תפיסות אוריינטליסטיות שנשאו עמם מבית ההולדת. פרק שלשה עשר מתאר את האופן שבו המהגרות הרוסיות תופסות השכלה גבוהה כמנוף לניעות חברתית ממיקומן הזמני בתחתית הסולם התעסוקתי-מעמדי כעוזרות בית, מלצריות וכו'. הפרק בכללו מלמד על צורות שונות של התמקמות ביחסי כוח, אם זה דרך פירוק אתוס הלוחם, שעתוק המבט האוריינטליסטי, או גיוס ההביטוס האתני.

הפרק החותם את הספר מפתח את המושג השתייכות ביקורתית, שעניינה פרשנות וביקורת קפדנית של מרכיבי הליבה של הישראליות היהודית. הדיון נעשה ממבט אינטגרטיבי על פרקי הספר השונים ודיון בכוחו כמושג אנליטי, מעבר למקרה הנידון בספר, באמצעות דיון משווה בדפוסי ההשתייכות של קבוצות שונות בקרב ההגירה הרוסית ושל קבוצות שוליות אחרות בישראל: אתיופים, פלסטינים אזרחי המדינה ומהגרי עבודה.

מבוא

שיבה הביתה כהגירה אתנו-לאומית

במשך ההיסטוריה נאלצו בני אדם רבים לעזוב את ביתם, התגעגעו אליו והשתוקקו לחזור לארץ הולדתם. שאיפה זו מתממשת יותר ויותר בעולם המכונה גלובלי, טרנס-לאומי או בין-לאומי שבו תנועת ההגירה מואצת ותכופה יותר. מהגרים אלה קרויים בספרות 'חוזרים' או 'שבים הביתה'. בתנועה סיבובית הפוכה, כזאת המנוגדת למהלך של בניית גולה (Gmelch, 1980; King and Christou, 2008), השבים הביתה דורכים על העקבות המחקרים מעט שלהם או של אבותיהם. העולם הגלובלי מאופיין כמרחב תנועה פתוח שיש בו ניידות ופתיחות, עולם שבו הזרות הופכת לנורמטיבית כמעט. אך בו בזמן עולם זה יוצר מחסומים וגדרות רבים יותר ויותר באמצעות חקיקה והערמה של אמצעי פיקוח ושליטה מסוגים שונים, כגון אמצעי ביטחון, פיקוח על גבולות וגירוש, המיועדים למשטר את התנועה והגוף, ולתעל את זרימת האוכלוסייה בהתאם לצרכים ולאינטרסים של גושים פוליטיים, מדינות וקבוצות דומיננטיות (Friedman, 1998; Glick-Schiller et al., 1995; Sassen, 2000; Shamir, 2005; Turner, 2007; באומן, 2006). בתוך מרחב גלובלי פתוח-סגור זה נעים מהגרים מטיפוסים שונים: גולים, פליטים ומגורשים, מהגרי עבודה למיניהם, וגם אלה השבים הביתה. במסעות השיבה הביתה האלה משתתפות קבוצות שונות של מהגרים שהמוטיבציות שלהם לשוב הביתה רבות ומגוונות: עקב לחץ כלכלי או פוליטי, מתוך תשוקה נוסטלגית לחזור לשורשים (בן-זאב, 2003; Levy, 1995), או מתוך רצון לתרום לארץ המולדת מבחינה כלכלית או פוליטית (Husbey-Darvas, 2004). מדיניות לאומית של הארץ שאליה שבים, המעודדת חזרה מהגלות מסיבות כלכליות (Linger, 2001) מהווה גם היא גורם מדרבן לחזרתם של מהגרים. ויש החוזרים זמנית למולדתם ההיסטורית כדי לגלות שורשים משפחתיים וקהילתיים בני מאות שנים (Holsey, 2004).

לעתים המהגרים בוחרים לחזור הביתה מרצונם החופשי ולעתים נסיבות חייהם מאלצות אותם לעשות זאת. לעתים חוזרים בני ובנות הדור הראשון של המהגרים ולעתים בני הדור השני. כאלה הם צעירים בני הדור השני ממוצא יווני (Christou, 2006), פנינים קרלים, צאצאיהם של מפונים השבים לבקר את 'בית הוריהם המיתי' ברוסיה (Alasuutari and Alasuutari, 2007), או בני ישראלים שהיגרו החוזרים

לישראל, מולדת הוריהם, במסגרות שונות של עלייה, לימוד ותיור. לעתים חוזרים מבוגרים בעלי משפחות או זקנים הבוחרים לבלות את שארית חייהם בארץ הולדתם. ויש החוזרים למולדתם רק אחרי מותם כדי להיקבר בה ולנוח בשלום באדמתה, אם בישראל ואם בהונגריה (Husbey-Darvas, 2004). דוגמאות אלה מבהירות כי למסעות השיבה הביתה יש פנים רבות, ולעתים ההבדלים ביניהם גדולים ומשמעותיים מאוד. ספר זה מעמיד במרכז טיפוס הגירה ייחודי, שאנו מכנות אותו שיבה הביתה אתנו-לאומית. הכוונה לתנועת חזרה פוליטית-לאומית בחסות מדינת הלאום. חזרה זו מושתתת על אזרוח של מהגרים השבים מהגולה למולדת ההיסטורית, לבית הלאומי, שהשתייכותם לקולקטיב הלאומי מוגדרת בו על בסיס מוצא דם משותף. במושגיו של הסוציולוג זיגמונט באומן (Bauman, 1996), אפשר לראות הגירה מסוג זה כבעלת מאפיינים של עלייה לרגל. מדובר בתנועה במרחב שהיא לינארית וטלאולוגית שבה המשמעות הלאומית של מקום היעד היא חלק בלתי נפרד ממנה. זוהי חזרה לבית לאומי-היסטורי שהוא בית מדומיין ולא מוכר, בית המנותק לעתים קרובות מחוויה אישית קונקרטי, אך טבוע עמוק בזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי. השיבה לבית הלאומי מובנית כחלק מהזיכרון הקולקטיבי של הקבוצה, שפעמים רבות אינו חלק מהזיכרון האישי של השבים.

טיפוס ההגירה מן הסוג של השיבה האתנו-לאומית מגולם באתוס מכונן שעיקרו תפיסה אתנית של קהילה פוליטית (Joppke and Rosenhek, 2002). בהגירה זו המהגר מוכל מלכתחילה אל תוך מדינת הלאום הקולטת. כלומר, המהגר נכנס לקולקטיב האתנו-לאומי, ומתקבל בו על סמך ההנחה שקיימת זיקה היסטורית טבעית בינו לבין הקולקטיב הזה, בתוקף קשרי הדם שביניהם. המייחד את מסע השיבה האתנו-לאומי ממסעות שיבה הביתה אחרים הוא חפיפה מובנת מאליה בין אזרחות ללאומיות המבוססת על חוק. החוק מקנה זכויות לחברי הקהילה האתנית החיים מחוץ לגבולות מדינת הלאום, לעתים במשך דורות רבים. הואיל והגירה זו מושתתת מעצם טיבה על הבחנות אידאולוגיות אתנו-לאומיות חדות וחד-משמעיות שהמדינה עושה בין מהגרים זרים לבין מהגרים אחים, בין מי שמוגדרים כלא שייכים או כשייכים למשפחה הרחבה, היא מציבה בקדמת הבמה המחקרית סוגיות הנוגעות בזיקה שבין זרות, הכרה ושייכות.

ביטויים לתנועות שיבה מסוג זה נמצא מאז תחילת שנות התשעים בגל של גרמנים אתניים שחזרו לגרמניה (אליאס, 2010), או במקרה של יפנים-ברזילאים זכאי אזרחות אתנית החוזרים ליפן מולדתם כעובדים זרים (Linger, 2001; Tsuda, 2010). החזרה של יהודים לארץ האבות בחסות התנועה הציונית היא מקרה מובהק של הגירה מסוג של שיבה הביתה אתנו-לאומית. גל המהגרים הגדול מברית המועצות לשעבר לישראל בשנות התשעים הוא חלק מתנועת שיבה זו, ותנועת המהגרים הנמנים עם גל זה הם העומדים במרכז ספר זה.¹

הגירת השיבה הביתה הוזנחה כמעט לגמרי בספרות ההגירה הפוסטמודרנית. סטפנסון (Stefansson, 2004) מסכם את ההיסטוריה של גישות ומחקרים העוסקים בשיבה הביתה, ומציג את הסיבות העיקריות להיעדרותו, עד לאחרונה, של טיפוס הגירה זה מן המחקר האנתרופולוגי. בין הסיבות המרכזיות סטפנסון מתייחס להנחה שהייתה מקובלת בעיקר בשנות השישים, שבמקרה של שיבה הביתה מדובר בתנועה טבעית ולא בעייתית של אינטגרציה ואקולטורציה (אימוץ מנהגים חברתיים ותרבותיים של תרבות אחרת) בקהילה הלאומית החדשה שהמהגרים שבים אליה. מיקוד העדשה המחקרית בתנועה החוצה גבולות פיזיים ומנטליים בעולם טרנס-לאומי ובמהגרים המשוטטים בכפר הגלובלי, הסיטו את תשומת הלב של המחקר הפוסטמודרני מתופעת המהגרים העוזבים את הגולה ושבים הביתה לארץ הולדתם, המדומיינת או הממשית. לנוכח התנועה הנרחבת של מיליוני בני אדם – מהגרי עבודה, פליטים ונוודים, לצד תיירים ובעלי מקצוע החוצים גבולות לצורך עבודתם (Gupta and Ferguson, 1992; Kearny, 1995) – התמקדה תשומת הלב המחקרית בהם ולא במהגרים השבים לביתם. כך בלע לתוכו הדיון, החשוב כשלעצמו, על תנועתם של טרנס-מהגרים, את חקר השיבה הביתה.

האתגור של הנחות האינטגרציה, האקולטורציה וההטמעה (ששלטו במחקרי ההגירה עד שנות השמונים) וההכרה שמהגרים בני הדור הראשון, ולעתים בני ובנות דורות אחרים, הם 'זמניים קבועים', הובילה לפריחה של ספרות מחקרית ועיונית על אודות בניית הגולה, שהגדירה בית ומולדת כמקורות סמליים של השתייכות ולא כיעד ממשי לשיבה. כיוון אחר הסיט את מוקד העניין מחקר הגלות והגולה לחקר טרנס-מהגרים. כלומר, לחקר הקשרים המגוונים – הסמליים והממשיים – שמהגרים מקיימים עם ארץ הולדתם והולדת הוריהם (Glick-Schiller et al., 1995). מחקר זה עוסק שוב ושוב בחקר התלות ההדדית, הדו-משמעית והדינמית, שבין הגולה לארץ ההולדת (ראו לדוגמה Winland, 2002) ומראה, בין השאר, כיצד הגלות היא חלק בלתי נפרד מפרויקט הלאומיות של ארץ המולדת (Werbner, 2005).

ההזנחה של חקר השיבה הביתה קשורה אפוא ישירות לדומיננטיות ולכוח המשיכה של תאוריות שעסקו במודרניות המאוחרת. בהיותן שבויות בתופעות המתחזקות של גלובליזציה וטרנס-לאומיות, חתרו תאוריות אלה תחת הפרויקט המודרני של מדינת הלאום, שהוא לב לבה של הגירת השיבה האתנו-לאומית. המחקר עסק באופן אינטנסיבי במשמעות התנועה המתמדת התלושה ממקום (Bauman, 1996), בגילוי מחודש של הגולה (Brah, 1996; Clifford, 1994) ובזהויות גלותיות שאופיינו כנזילות ומרובות (Bhabha, 1994b; Hall, 1996; Hannerez 1996). לפעמים נראה כאילו קיים חשש בקרב החוקרים שחקר השיבה והשבים הביתה

למצוא הבדלים ברורים ביניהן מבחינה זו. לדוגמה, החוק בגרמניה וביפן מעניק אזרחות לשבים הביתה על בסיס מוצא משותף, שפה, חינוך ותרבות (Senders, 2002: 91; Linger, 2001: 277), ואילו התנאי היחיד של חוק השבות הישראלי הוא מוצא דם משותף.

רשימת מקורות

- אוסטפלד, זהבה. 1994. צבא נולד. קריית אונו: ההוצאה לאור של משרד הביטחון: 66-52.
- אורון, יאיר. 1993. זהות יהודית-ישראלית. תל אביב: ספריית הפועלים.
- אייזנשטדט, שמואל נח. 1969. 'עלייה והגירה (קווים לטיפולוגיה סוציולוגית)', שמואל נח אייזנשטדט ואחרים (עורכים), המבנה החברתי של ישראל. ירושלים: אקדמון: 284-290.
- אליאס, נלי. 2010. 'שימושי תקשורת כפרקטיקות של נראות ואי-נראות: ה"שבים הביתה" בישראל ובגרמניה', עדנה לומסקי-פדר ותמר רפפורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד: 191-161.
- אלמוג, עוז. 1997. הצבר: דיוקן. תל אביב: עם עובד.
- אלפסי נורית, וטובי פנסטר. 2005. 'העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל אביב בעידן של גלובליזציה', סוציולוגיה ישראלית ו (2): 293-265.
- אמיר, דלילה. 1995. "אחראית", "מחויבת" ו"ונבונה": כינון נשיות ישראלית בוועדות להפסקת היריון, תיאוריה וביקורת 7 (חורף): 254-247.
- אנדרסון, בנדיקט. 1999. קהילות מדומיינות. רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- אנציקלופדיה יודאיקה. 1971. כרך 11. ירושלים: כתר: 1574-1550.
- אפשטיין, אלק. 2000. 'האתגר למצוינות כתגובה לקשיי הקליטה במערכת החינוך הישראלית', לודמילה דימרסקי-ציגלמן (עורכת), יהודי ברית המועצות במעבר (כרך 4 מס' 19). ירושלים: מאגנס: 213-193.
- באומן, זיגמונט. 2006 (2000). מודרניות נזילה (תרגום: בן ציון הרמן). ירושלים: מאגנס.
- בוירין, דניאל. 1997. 'א. תעלולנים, מקדשי השם ופייסנים - "תסריטים נסתרים" ומיומנויות התנגדות של הפזורה', תיאוריה וביקורת 10: 162-145.
- בוירין, דניאל. 1997. 'נשף המסכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי', תיאוריה וביקורת 11: 144-123.
- בילו, יורם. 2000. 'ממילה למלה: ניתוח פסיכו-תרבותי של הבניית זהות גברית בטקסי ילדות בחברה החרדית', אלפיים 19: 44-16.
- בן-זאב, אפרת. 2003. 'הפוליטיקה של הטעם והריח: טקסי שיבה פלסטיניים לכפרים שחרבו', אלפיים 25: 88-73.

- בן-עזר, גדי. 2010. 'מסעות בהגירה והשפעתם על הזהות הקיבוצית והאישית: המסע של יהודי אתיופיה: מיתוס בתהליך יצירה?'; עדנה לומסקי-פדר ותמר רפופורט (עורכות). נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד: 305-328.
- בן-רפאל, אליעזר ועידית גייסט. 1993. אולפן קיבוץ כמסגרת של קליטה עבור עולים מחבר המדינות: דוח מחקר. תל אביב: מכון לחקר חברתי, אוניברסיטת תל אביב.
- בן-רפאל, אלעזר. 1994. היבטים של זהות ושפה בקליטת עולי חבר המדינות העצמאיות. ירושלים: המכון לחקר הטיפוח בחנוך, האוניברסיטה העברית.
- ברגל, יורם. 1993. מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני. תל אביב: עם עובד: 125-136.
- ברם, חן. 2008. קטגוריזציה אתנית וריבוי תרבויות – 'מבט מהשוליים': יהודי קווקז בין אירופה ואסיה. עבודת דוקטור, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית.
- ברם, חן. 2010. 'תהליכי נראות, סוכני נראות וקטגוריזציה חברתית: עיצוב היחס כלפי עולי קווקז 1989-1996', עדנה לומסקי-פדר ותמר רפופורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 237-273.
- בשארה, עזמי. 1999. 'הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע', עזמי בשארה (עורך), בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד: 169-190.
- גאנב, הוניידה. 2007. 'בין ילדות לאזרחות: התמודדות האינטלקטואלים הפלסטינים עם לימינליות רב-צירית', חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד: 350-369.
- גודמן, יהודה. 2008. 'אזרחות, מודרניות ואמונה במדינת הלאום: הגזעה ודה-הגזעה בגיור מהגרים רוסים ומהגרים אתיופים בישראל', יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד: 381-416.
- גולדין, סיגל ואדריאנה קמפ. 2008. 'זרות ופוריות: הביז-פוליטיקה של הגירת עבודה, גוף ומגדר', יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת קיבוץ המאוחד: 258-287.
- גולדן, דבורה. 2003. "'עכשיו, כמו ישראלים אמיתיים, בואו נקום ונשיר": הוראת השפה הלאומית למהגרים רוסים בישראל', מגמות מב (3): 388-411.
- גולדן, דבורה. 2010. 'נראים כהלכה: מפגשים בין ילדים ישראלים לילדים עולים בספרות ילדים עכשווית', עדנה לומסקי-פדר ותמר רפופורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד: 140-157.
- גולן, אבירמה. 1997. 'תהיי בלונדינית ותסבלי', הארץ, 17.8.1997.
- גומל, אלנה. 2006. אתם ואנחנו: להיות רוסים בישראל. תל אביב: כנרת זמורה-ביתן.

מפתח

- עם אחר 85
 ראו גם גבר, גבריות, אחרת; גוף, גוף
 האחר; קול אחר
 אחריות 153, 112-111, 109, 41, 36
 מוסרית 153, 111
 קולקטיבית 36
 אייזנשטדט, שמואל נוח 137
 אינטגרציה 225, 104, 5-3
 אינטליגנציה יג-טו, 13, 23, 25-56,
 194, 192, 182, 153, 148, 120, 109,
 234, 223, 218-215, 210, 205-202
 236
 בתנועה יד, 23
 הביטוס של יד-טו, 29-27, 34-32,
 236, 50, 42
 יהודית-רוסית 120, 56-25, 21-20,
 205, 202, 194, 192, 188, 182,
 218-215, 210
 אירוח 110, 112, 115, 213-212,
 216-217
 אורחים 234, 104, 102, 34
 אל-חאג', מאג'ד (Al-haj, Majid) 9,
 227, 187-186
 אלטשולר, מרדכי (Altshuler,
 Mordechai) 215
 אליאס, נלי (Elias, Nelly) 9, 5, 2
 אליטות, אליטיזם 4, 14, 29, 132,
 125, 207-205, 203, 199, 188, 186
 224
 אלמוג, עוז 105, 56
- אוליק, ג'פרי (Olick, Jeffrey) 143-142
 אולפן עברית 106, 102, 61-60, 55,
 107, 113-111, 118, 141, 156, 160,
 234
 ראו גם שפה, עברית
 אולפנה 213
 אונג, איהווה (Ong, Aihwa) 10-9
 אונברסיטה 77, 47, 41-40, 28, 19, 13,
 80, 84, 86, 90, 107, 116, 132-131,
 146, 152-149, 159, 160, 172-171,
 194, 192, 205-199, 208, 217-214,
 224, 232-236
 האוניברסיטה העברית 159, 90,
 199
 אופיר, עדי 190
 אורטנר, שרי (Ortner, Sherry) 208
 אוריינטליזם 206-205, 192-186, 16,
 224, 236
 אזרחות 173, 170, 127, 13, 11-8, 6-2,
 219-225, 229, 231-232
 פסיבית 225, 220
 רפובליקנית 223
 תרבותית 220, 13-8
 אחמד, שרה (Ahmed, Sara) יב
 אחר, האחר, אחרות 52, 42, 34, 31, 14,
 85, 97-96, 105, 112, 115, 172, 144,
 188, 190, 193, 196, 206-200, 210
 אוריינטלי 88
 מזרחי 190
 חוויה של אחרות 38, 36, 31

- 235-234 ,232-228 ,226-224
 אתיפים טז, 61, 183, 193, 228, 230
 אתנו-לאומי, אתנו-לאומית יב, 1-5, 7,
 229-221, 160, 48
 הגירה 1-3, 225
 מאבק 229
 שייכות 222, 226
 קולקטיב 2, 225
 שיבה 2-5, 7, 221
 שיח יב, 227
 ראו גם גבול, אתנו-לאומי
 אתניות טז, 2, 12, 27, 30, 43, 62, 109,
 158, 186-187, 190, 192-193, 199-
 195, 201, 204, 206, 210, 225-224,
 227, 235
 לבנה 187, 190, 192, 206, 224-
 235, 225
 ראו גם הביטוס אתני
- באבא, הומי ק' (Bhabha, Homi K) 3,
 184, 190-191, 196
 באומן, זיגמונט (Bauman),
 1-3, 29, 83, 111, 115
 בגרות, מעבר ל- 51, 147
 בויראין, דניאל (Boyarin, Daniel) 56,
 59, 96, 136, 177, 182
 בוים, סווטלנה (Boym, Svetlana) 26,
 28
 בורדייה, פייר (Bourdieu, Pierre) 18,
 27-28, 32, 34-35, 38, 50-51, 184
 ביאלה, דויד (Biale, David) 56, 59,
 182
 ביוגרפיה 41, 52, 92, 153-154, 157,
 159, 163, 223
 אוטוביוגרפיה 92, 153, 163-165,
 גופנית 52
- (Alexander, Jeffrey) ג'פרי
 141, 159
 אמיר, דלילה (Amir, Delila) 57, 213
 אנדרסון, בנדיקט (Anderson, Benedict) 141
 אנטיאס, פלוייה (Anthias, Floya) 210
 אנטישמיות יג-טז, 4, 31, 34, 37-38,
 41, 43, 45, 49, 53-54, 139, 141-157,
 163-164, 223, 226, 232, 236
 אנלו, סינתיה (Enloe, Cynthia) 68
 אסטרטגיה 7, 60, 113, 125, 130, 142,
 151-152, 191, 195, 208-210, 215-
 216, 218, 220, 222, 231, 233, 237
 פסיכולוגית 142, 151
 פרשנית 125, 218
 של התמקמות 125, 215
 של התנגדות 195
 אקולטורציה 3-4, 30, 144
 ארגונים יהודיים 43, 48, 51, 59, 159
 ארגונים ציוניים 31
 ארגז כלים תרבותי 233-234
 ארדריך, לורן (Erdreich, Lauren) 21,
 234
 ארן, גדעון (Aran, Gideon) 96, 120,
 135
 ארצות הברית 9, 12, 42, 85, 113, 124,
 130, 137, 159, 209, 214, 236
 אשכנזיות 114, 187, 189, 190-191,
 193-195, 197, 199-200, 205-206
 אתוס
 הלוחם יד, טז, 170, 173, 228
 לאומי יג-טו, 13, 191, 225-227
 ציוני טו, 5-6, 126-127, 131-135,
 138, 229
 השיבה יב-טו, 5-7, 10-11, 13,
 56, 97, 137, 141, 191, 222-221